

Elebitasunaren abantaila kognitiboen eztabaida: hainbat gogoeta psikologia kritikoaren ikuspegitik

Debate sobre la ventaja cognitiva del bilingüismo:
algunas reflexiones desde la perspectiva de la psicología
crítica

Débat sur l'avantage cognitif du bilinguisme : quelques
réflexions d'un point de vue de la psychologie critique

Discussion of the cognitive advantages of bilingualism:
various reflections from the point of view of critical
psychology

ANABITARTE, Naroa
Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
Erizaintza II Saila. Medikuntza eta Erizaintza fakultatea
University of the Basque Country (UPV / EHU)
Department of Nursing II. Faculty of Medicine and Nursing
naroa.anabitararte@ehu.eus

Noiz jaso: 2021-12-07

Noiz onartua: 2022-04-18

Psikologiaren esparruan mendeetan atzera garamatzen kontrobertsia da psikologia natur zientziazat edo zientzia historikotzat hartu behar den. Psikologiaren eta hizkuntzaren arteko lotura dela eta, kontrobertsia hori hedatu egiten da hizkuntzak ikergai dituzten jakintza eremuetara. Zientzia kognitiboetan, eztabaida garrantzitsu bat izan da azken urteotan elebitasunari buruz, eta, eztabaida horri jarraituz, artikulu honetan argudiatzen dugu psikologia kritiko edo historikoaren begiradak ate berriak ireki diezazkiokeela euskal soziolinguistikari.

Gako-hitzak: Elebitasuna, zientzia kognitiboak, psikologia kritikoa, euskara.

La controversia que se remonta a varios siglos en el campo de la psicología, es si la psicología debe ser considerada una ciencia natural o una ciencia histórica. Debido al vínculo entre la psicología y el lenguaje, esta controversia se extiende a las áreas del conocimiento en las que se pueden estudiar las lenguas. En las ciencias cognitivas ha habido un importante debate en los últimos años sobre el bilingüismo, y siguiendo este debate, argumentamos en este artículo que la mirada de la psicología crítica o histórica puede abrir nuevas puertas a la sociolingüística vasca.

Palabras clave: Bilingüismo, ciencias cognitivas, psicología crítica, euskera.

La controverse qui a vu le jour il y a plusieurs siècles en matière de psychologie consiste dans le fait de savoir si la psychologie doit être considérée comme une science naturelle ou comme une science historique. Etant donné le lien existant entre la psychologie et le langage, cette controverse s'étant aux domaines de la connaissance qui permet l'apprentissage des langues. Dans le domaine des sciences cognitives, un important débat a été engagé ces dernières années sur le bilinguisme et, suite à ce débat, nous affirmons que le regard de la psychologie critique ou historique peut ouvrir de nouvelles portes à la sociolinguistique basque.

Mots-clés : Bilinguisme, sciences cognitives, psychologie critique, langue basque.

Within the field of psychology there is a secular controversy about whether psychology is a natural or historical science. As psychology and language are commonly interrelated, this controversy has also made its way into research on languages. Based on a recent debate on bilingualism in the area of cognitive sciences, we argue that a critical/historical psychology approach shed new light on basque sociolinguistics.

Keywords: Bilingualism, cognitive sciences, critical psychology, Basque.

ANABITARTE, Naroa (2021). "Discussion of the cognitive advantages of bilingualism: various reflections from the point of view of critical psychology", *Euskera*, 2021, 66: 11-40.

1. Sarrera

Elebitasuna jakintza-eremu anitzetan jorratu izan da. Denboran atzera eginaz, ohartzen gara gaia aspaldidanik ikertu izan dela eta maiz elebitasunaren eta giza adimenaren arteko lotura izan dutela hainbat ikertzailek ahotan (Arsenian 1937; Darcy 1953). Elebitasunari buruzko ideiak aldakorak izan dira denboran zehar. Ikerketa goiztiarretan, giza adimenaren garapenarentzat oztopo bat izango balitz bezala hartu izan da eleaniztuna izatea (adib. Goodenough 1926; Smith 1923; Yoshioka 1929); iragan mendearen erdialdetik aurrera, berriz, kontrakoa argudiatu izan dute nagusitu izan diren elebitasunaren ideiek (Darcy 1953).

Gaur egun, baloratu egiten da hizkuntza bat baino gehiago ezagutzeko eta erabiltzeko gaitasuna, eta horren adierazle dira haurrek txikitatik hainbat hizkuntzarekin harremana izan dezaten hezkuntza arautuan egiten diren ahaleginak. Euskal Herrian euskarak izan duen bilakaerak badu zerikusia eleaniztasunaren ideiak lortu duen balio positibo horrekin. Esate baterako, pentsa dezakegu duela hamarkada batzuk euskarak hainbat ikas-tetxetan zeukan presentzia eta gaurko egunean daukana lotuak daudela, besteak beste, eleaniztasunaren ideia erabiltzeko.

Idea batzuk nagusitzea, ordea, ez da eztabaida bukatu izanaren seinale, eta horren erakusle da jakintza-eremu bat baino gehiagoko ikerketetan elebitasunaren fenomenoak hartzen duen lekua. Elebitasunaren inguruan egiten diren ikerketak oso ugariak dira; izan ere, galdera asko eta erantzun gutxi ditugu oraindik ere gaiaren inguruan. Zientzia kognitiboen eremuan azken urteotan izandako eztabaida bati jarraituko diogu artikuluaren hurrengo atalean: elebitasunaren abantaila kognitiboen eztabaidari, hain zuzen ere. Psikologia kognitiboaren eta kritikoaren artean gizakiaren gaitasun kognitiboak aztertzeke dauden oinarriko ezberdintasunak hirugarren atalean landu ondoren, psikologiaren ikuspegi historikoaren begiradatik hainbat galdera gehituko dizkiogu elebitasunaren abantaila kognitiboen eztabaidari. Bosgarren atalean euskararen ikerketa soziolinguistikoetan abiapuntuan erabiltzen den giza psikologiaren ideari erreparatzeak duen garrantzia azpimarratzen dugu, eta azkenik, ikerlarien erretorikaren analisiak ikerlariari berari ekartzen dion autokritikarekin bukatuko dugu gogoeta lan hau.

2. Elebitasunaren abantaila kognitiboen eztabaida

Iragan mendearen erdialdera arte gutxi gorabehera nagusiki pentsatzen zen elebidun izatea oztopoa zela pertsonon garapen kognitiboan. Haurren garapen intelektualerako kaltegarritzat jotzen zen bi hizkuntza jasotzea, eta XX. mende hasierako ikertzaileen esperimenduek ondorio horietara bideratzen zuten (Graham 1926; Jones & Stewart 1951; Manuel 1935). Peal eta Lambertek (1962) gauzatutako ikerketa-lan bat mugarri izan zen ideia horiek atzekoz aurrera jartzeko: elebitasunaren eta inteligentziaren arteko lotura aztertu zuten haurrekin egindako lan batean, eta haiek ateratako ondorioak ordura arte nagusi zen ideien korrontearen kontrakoak ziren; hau da, haur elebidunek abantaila kognitiboak zituztela argudiatu zuten. Horrela, aurreko mendearen bigarren erditik aurrera, elebitasunari buruzko ikuspegi hori aldatu zen, eta elebidun izatea ikuspegi kognitibotik abantailatzat hartzen hasi ziren. Ikerketa askotan ikusi izan dute elebidunen abantaila kognitiboa (Antoniou *et al.* 2015; Bialystok *et al.* 2004; Bosch & Sebastián-Gallés 2001; Byers-Heinlein & Lew-Williams 2013; Cummins 1978), eta horixe da, hain zuzen ere, zientziatik haratago ere gaur egun arte nagusitu den ideia.

Hala ere, elebidun izateak zehazki zer abantaila kognitibo ekartzen dituen aztertzen saiatu direnean, kontrobertsia zabaldu da zientzialarien artean.

Elebitasunaren abantailaren hipotesiaren arabera, pertsona elebidunak bi hizkuntzak “aktibo” ditu garunean beti. Beraz, testuinguruaren arabera hizkuntza batetik bestera aldaketak egitean, hizkuntzetako bat “inhibitu” behar horrek hobekuntza bat ekarriko dio pertsona elebidunari garunaren funtzio exekutiboen gaitasunean; elebakarrak, berriz, ez du egin behar halako ariketarik eta ez omen du ariketa horren onurarik. Hipotesi horren aldekoek, gainera, argudiatzen dute hizkuntzen erabilerarekin loturarik ez duten beste hainbat ariketatan ere ondorio positiboak izango dituztela hizkuntzen erabilerarekin lortutako gaitasun horren hobekuntzak. Esaten dute garunean bi hizkuntzen “kudeaketak” ekartzen dituen egiturazko aldaketek, hizkuntzen erabileratik haratago, modu orokorrean hainbat gaitasun kognitibotan ekartzen dituztela onurak (Bialystok *et al.* 2007; Hilchey & Klein 2011). Ikertzaile horien arabera, mota askotako gaitasun kognitiboetan

ekartzen dituzte hobekuntzak garunean hizkuntza bat baino gehiago erabil-tzeak, hala nola kontrol kognitiboan, beharrezkoa ez den informazioaren inhibizioan eta hainbat memoria motatan.

Funtzio exekutiboetan pertsona elebidunek abantailak dituztela dioten ikerketen ildo beretik, hainbat ikerlarik argudiatu dute beste hainbat prozesutan ere —esate baterako, dementsia edo narriadura kognitibo arinean (*Mild Cognitive Impairment* (MCI) ingelesez)— abantailak ekar ditzakeela elebitasunak (Alladi *et al.* 2013; Bialystok *et al.* 2007; Woumans *et al.* 2015). Ikerlari horien arabera, elebitasunak erreserba kognitiboa elikatzen du, eta, modu horretan, alzheimerren eta halako gaixotasunen garapenetik babes-teko faktore gisan eragiten du (Bialystok 2021; Jafari *et al.* 2021; Kim *et al.* 2019; Liu & Wu 2021). Elebitasunak funtzio neurobabesle horretan eragiten ote duen aztertzeko, elebidun eta elebakarren arteko alderaketak egin izan dira, demenziaren sintomen agerpenean elebidunek atzerapenik erakusten duten aztertuz (Craik *et al.* 2010; Osher *et al.* 2013) eta garuna aztertzeko irudi bidezko teknikak erabiliz (Jafari *et al.* 2021), besteak beste.

Elebitasunak garunaren funtzio exekutiboetan eragiten duen edo ez aztertzeko, hainbat gaitasunetan elebakar eta elebidunen arteko desberdintasunak neurtzen dira. Funtzio exekutiboak gauzatzeko gaitasuna neurtzeko, laborategiko proba mota ugari diseinatu izan da (Diamond 2013), eta hainbat autorek, proba horiek erabiliz pertsona elebidun eta elebakarren arteko aldea aztertu izan dutenean, elebitasunaren abantailaren hipotesia babestu izan dute (Bialystok & Martin 2004; Bialystok *et al.* 2004; Costa *et al.* 2009).

Barac eta bere lankideek (2014), esate baterako, haurrengan elebitasunak duen efektu kognitiboarekin lotutako ehun ikerketa-lan baino gehiago berrikusi dituzte, eta elebitasunaren abantailaren hipotesia berretsi dute (Barac *et al.* 2014).

Azken hamarkadan, ordea, hainbat ikertzaile hipotesi hori egiaztatzen hasi direnean, emaitza kontraesankorrak lortu dira, eta eztabaida piztu da komunitate zientifikoan (Antonioni 2019; Sanchez-Azanza *et al.* 2017).

Elebidunen abantaila kognitiboak zalantzan jarri dituzte autore horiek. Horrela, elebitasunak erreserba kognitiboa sustatzen ote duen aztertu duten

hainbat autoreren ikerlanek ez dute baieztatu hipotesi hori (Calvo *et al.* 2016; Sanders *et al.* 2012; Zahodne *et al.* 2014). Bestalde, Paap eta Greenberge (2013), esate baterako, argudiatu dute ez dagoela ebidentziarik baieztatzeko elebitasunaren ondorioz abantailak lortzen direla garunaren funtzio exekutiboak gauzatzeko. Horretarako, funtzio exekutiboan “aktibitatea” beharrezko duten hainbat laborategiko ariketa eginarazi zizkieten beren ikerketan parte hartu zuten pertsona elebidun eta elebkarrei. Lortutako emaitzen inguruko hausnarketa egitean, haien ondorioa izan zen ebidentziarik ez dagoela elebidunen abantailaren hipotesia aldezteko. Berriki egindako hainbat metaanalisisan ere, ez da baieztatu kontrol exekutiboa eskatzen duten ariketetan elebitasunak eraginik duenik (Donnelly *et al.* 2019; Lehtonen *et al.* 2018). Esperimentuetan erreplikaziorik ez lortzeaz gain, elebitasunaren abantailaren eztabaidan ikuspegi kritikoa hartu dutenek hainbat puntu jarri izan dituzte zalantzan: datu estatistikoaren analisen egokitasuna (Paap *et al.* 2014) eta argitalpen akademikoek estatistikoki esanguratsuak diren emaitzak argitaratzeko izaten duten joera (De Bruin & Della Sala 2019), besteak beste.

2.1. Kritika kontzeptualak eta baliozkotasun ekologikoa

Kritika horien artean, badira gure ikuspegitik garrantzi berezia hartzen duten batzuk. Kritika kontzeptualak aipatuko ditugu alde batetik, eta baliozkotasun ekologikoaren inguruan hausnartzen dutenak bestetik.

Elebitasunaren abantailaren hipotesia zalantzan jarriz egin diren kritika kontzeptualek auzitan jarri dituzte abantaila horiek erakutsi dituzten ikerketen oinarrian erabiltzen diren eta onartutzat ematen diren ideia batzuk. *Funtzio exekutibo* eta *elebitasun* kontzeptuak izan dira kritika kontzeptual horietako batzuen jomuga (Valian 2015).

Garunaren *funtzio exekutibo* kontzeptua oso kontzeptu zabala dela argudiatu izan dute batzuek. “Aterki” zabal horren barruan zenbait funtzio ezberdinez hitz egiten aritu gaitezkeenez, hainbat ikerketatan erabilitako metodologiaren arteko bateraezintasuna geratzen zaigu agerian. Diamondek *Executive functions* izeneko lanean (2013) adierazten duen moduan, funtzio

exekutiboen kontzeptuaren barruan topatzen dugun aniztasunak galdera ugari ekartzen dizkigu gogora. Esate baterako, giza jokabide pluralaren kontrol inhibitzaileak bata bestetik disoziatu daitezkeen mekanismoak diren edo osotasun bat osatzen ote duten; barne- eta kanpo-“distrakzioak” saihesteko sistema neural berberak parte hartzen duen edo ez; gizakiaren garapenean kontrol inhibitzailearen mekanismo horiek modu bateratuan garatzen diren edo modu bereizian... (Diamond 2013). Galdera horiek guztiek zailtasun jartzen dute hainbat ikerketaren emaitzak alderatzea egokia ote den. Izan ere, laborategiko probetan parte-hartzaileak egin behar dituen ekintzak gauzatzeko (botoi bat edo bestea aukeratu seinale bati erantzunaz, adibidez) beharrezkoak diren garunaren aktibitate inhibitzailea eta kontrol exekutiboa xehetasunez ezagutzen ez direnez, ez dago argi, kritika horien arabera, probak zaku berean sartu daitezkeen edo ez.

Ildo beretik, Paap eta Greenbergek diote (2013) funtzio exekutibo deritzon kontzeptu zabal hori orokorrean cortex prefrontalak parte hartzen duen eta elkarrekin erlazionatutako hainbat osagaien prozesuek osatzen duten multzo bat balitz bezala hartzen dela. Osagai horiek nolabaiteko independentzia funtzional eta anatomikoa ere izan dezaketela onartzen da ikerketa ugarritan. Kontzeptuak nagusiki ikerketetan hartzen duen nolabaiteko esanahi bateratu hori aipatu arren, esanguratsua da Paap eta Greenbergek prozesamendu exekutiboen kontzeptua konstruktua baten moduan definitzen dutela, eta, gainera, konstruktua horren esanahi aldakorrari erreferentzia egiten diote, oraindik ere eboluzionatzen ari den konstruktua bat dela esanda (Paap & Greenberg 2013).

Paap eta Greenbergek funtzio exekutiboen kontzeptuaz aipatzen duten eboluzioaren ideiak agerian uzten digu hitzen eta kontzeptuen esanahien malgutasun eta arbitrariotasuna. Malgutasun horren ondorioz, hainbat ikerketatan kontzeptu bera erabili arren fenomeno ezberdinez aritu daitezkeela azalarazten dute kritika kontzeptualek.

Idea bera agertzen zaigu, elebitasunaren abantailaren eztabaidaren barruan, *elebidun* kontzeptuaz hausnartzen duten lanetan (Kaushanskaya & Prior 2015). Elebitasunaren abantaila kognitiboak aztertzeke parte-hartzaileak sailkatzeko orduan erabili izan diren galdetegiak eta haiek hobetzeko

sortzen diren galdetegi berriak *elebidun* kontzeptuaren komplexutasunaren erakusle dira (De Bruin 2019; De Bruin *et al.* 2017). Funtzio exekutiboen kontzeptuarekin gertatzen denaren antzera, *elebitasun* kontzeptuaren aterkipean esperientzia mota ugari sartzen direla esan izan da, eta, askotan *elebakar* eta *elebidun* kategoriak bi multzo definitutzat hartu izan badira ere, pertsona elebidun bakoitza (eta elebakar bakoitza) desberdina dela argudiatu izan da (De Bruin 2019; Luk & Bialystok 2013). Alde horretatik, pertsona bakoitzak hizkuntzekin duen esperientzia partikularra denez (zer adinetan hasi den hizkuntza horiek erabiltzen; zer momentutan eta zer maiztasunekin erabiltzen duen hizkuntza bakoitza...), pertsona bakoitzaren idiosinkrasia erlazonaturik egon daiteke kontrol exekutiboaren gaitasuna neurtzeko ariketak egiten dituztenean lortutako emaitzekin. Horrela, hainbat ikerketaren arabera, pertsona elebidunek bi hizkuntzak maiz erabiltzen dituztenean bakarrik lortzen dute elebakarrek baino emaitza hobea kontrol exekutiboko ariketetan (Prior & Gollan 2011). Hori dela eta, zenbait iker-tzailek garrantzia eman diote elebitasunaren abantailaren ikerketetan elebidunen ezaugarri partikularrei erreparatzeari (Kaushanskaya & Prior 2015; Tabori *et al.* 2018).

Funtzio exekutiboen kontzeptuaren esanahiaren zehaztugabetasunak eta *elebidun* kontzeptuaren harira argitaratu diren lan horiek guztiek zalantzan jartzen dute ea elebitasunaren abantailak ikertzeko orduan parte hartzen duten pertsona elebidunak kategoria berean sailkatu daitezkeen edo ez eta ea garuneko funtzio berak neurtzen ari garen edo ez. Alde horretatik, kritika hauek garrantzi handia hartzen duten kritikak dira, ikerketa horietan oinarritukoak diren galderak egiten dituztelako.

Bestalde, gai honetan laborategian lortutako emaitzak gure bizitza “naturalera” zabaldu ote daitezkeen ere aztertu izan da, hau da, ikerketa horien baliozkotasun ekologikoari buruzko hausnarketa egin izan da (Blanco-Elorrieta & Pylkkänen 2017). Esate baterako, ikusi izan da elebidunek laborategian hizkuntza batetik bestera aldaketak egitean garuneko hainbat guneren aktibazioa eragiten dutela; baina, esperimientuen diseinuan elebidunen bizitza “naturalean” gertatzen diren egoeretara gehiago gerturatu izan direnean, garunean ikusi den erantzuna ez da berdina izan (Blanco-Elorrieta & Pylkkänen 2017; De Bruin *et al.* 2018). Laborategian lortutako hainbat

emaitza hizkuntzen erabilera naturalean gertatzen diren garuneko prozesuekin alderatu daitezkeen zalantzan jarri dute ikerketa horiek (Blanco-Elo-rrieta & Pylkkänen 2018).

Elebitasunaren eta kognizioaren eztabaida zientifiko honetan, kritika kontzeptualek eta ikerketen baliozkotasun ekologikoa zalantzan jarri duten lanek bestelako hainbat kritikak baino ur sakonagoetara bideratu dute gaia. Hala ere, ondorengo ataletan aztertuko dugun moduan, orain arte aipatu-tako lan horiek guztiek badute oinarrian giza psikologia ulertzeko modu zehatz bat. Psikologia kognitiboaren ikuspegi nagusia dena, hain zuzen ere. Psikologia indibidualista deritzona. Horregatik, kritika horien muinean, metodo zientifikoa erabiliz eta laborategiko esperimentueta aldagaien manipulazioa hobetuz emaitzak hobetzearen ideia inplizitua topatzen dugu. Ondorengo atalean aztertuko dugun giza psikologiaren naturaren inguruko eztabaidak, ordea, elebitasunaren gaiaren konplexutasunaren dimentsio handiagoetara eramango gaitu.

3. Psikologia kognitiboa eta historikoa (kritikoa)

Kritika horiek guztiek elebitasunaren abantaila ikertzeko oinarrian erabili diren hainbat ideia zalantzan jartzen dituzten arren, orain arte aipatzen ari garen ikerketek elebitasunaren fenomeno eta giza psikologia aztertzeko begirada zehatz bat dute oinarrian. Hizkuntz(ar)en gaia ikertzean abiapuntutzat hartzen den giza psikologiaren ideiak erabat baldintzatzen du gaiaren trataera, eta, horregatik, interesgarria da psikologiaren eremuan aspaldidantik datorren kontrobertsiaren (psikologia natur zientziatzat edo zientzia historikotzat hartu behar den) zertzelada batzuk hemen aipatzea.

Kenneth Gergenek, *psikologia kritikoa* deritzon eremuan ekarpen garrantzitsua egin duen autore entzutetsuak, 1973an artikulua idatzi zuen “Social psychology as history (Gizarte-psikologia historia gisa)” izenburupean, eta artikulua oihartzun handia izan zuen psikologiaren munduan (Gergen 1973). Horretan, izenburuak dioen moduan, psikologia zientzia historikoa bat dela argudiatu zuen. Artikulu haren arabera, psikologia ez da historiari at azertu daitezkeen zientzia bat; aitzitik, nagusiki historikoa den ikerketa

arlo baten moduan aurkezten zuen. Artikulu hark hautsak harrotu zituen psikologo sozialen artean; izan ere, psikologia zientzia natural bat zela ukatzea onartezina zen hainbatentzat (Godow 1976; Gottlieb 1977; Schlenker 1974). Gergenek artikulu hori idatzi zuenean, psikologia sozialaren eremuan garrantzia zuten teoriak teoria unibertsalak ziren. Teoria horien arabera, giza naturaren oinarrian ezaugarri unibertsalak daude eta ezaugarri horiek dira garai bakoitzean eta testuinguru bakoitzean giza jokabideak bultzatuko dituztenak. Psikologo esperimentalek laborategiko lanaren bidez giza psikologiaren prozesu unibertsal horiek ezagutzera iristeko konfiantza zuten, eta laborategian kontrolpeko baldintzetan aztertutakoa gizaki guztien prozesu psikologikoak azaltzeko orokortu daitekeen zerbaiten moduan hartzen zuten. Esperimentalistek beren esperimentuetako subjektuak historiarik gabeko figura unibertsalen ordezkari jotzen zituzten. Ikuspegi horren kritika zen Gergenek aurkeztutakoa. Gergenen arabera, giza psikologiaren unibertsaltasunaren argudio hori okerra zen, giza jokabidea sozialki eta historikoki baldintzatutako jokabide moduan hartzen zuelako. Ekintza sozialak historian kokatuta badaude, Gergenen arabera, psikologia sozialak nagusiki historia sozialaren ikerketa sistematikoa izan behar du (Gergen 1973).

Garai bertsuan, Tajfel psikologo ezagunak argudiatu zuen, artikulu batean horrek ere (Tajfel 1981), subjektu esperimentalek beren arauak, sinesmenak, balioak eta, azken batean, beren izate historikoa laborategian ere berekin zituztela; alegia, esperimentu batean parte hartzen duen pertsona ez dela historiarik gabeko pertsona zioen.

Psikologia kritikoa deritzon eremuan aritu diren autoreek gizakia ulertzeko ikuspegi hori hartu dute, eta izendapen anitz hartu dituzten adar askotan erabili da, hala nola *konstruktibismo soziala* delakoan, psikologia *postmodernoa*, psikologia *kritikoa* eta psikologia *diskurtsiboa* delakoan. Giza psikologia, ikuspegi horretatik, beraren eta testuinguruaren arteko elkarrekintzan garatzen da. Elkarrekintza hori bi noranzkotan ulertzen da: norbanakoaren psikologiaren garapenak jatorri soziala du, eta, aldi berean, pertsonak beren testuinguruera eraikitzen dute. Hizkuntzak eta, oro har, fenomeno semiotikoek zentralitate handia hartzen dute prozesu honetan. Giza psikologiari begiratzeko modu hori ez da gauza berria. Mendeetan iraun duen kontrobertsia baten segida besterik ez da gaur egun psikologia

kognitiboaren ikuspegi nagusiaren eta kritikoaren artekoa (Billig 2008). Psikologia kognitiboaren ikuspegi dominanteak ez du hartzen pertsonen prozesu psikologikoei begiratzeko ikuspegi hori. Psikologia kognitiboaren eta zientzia kognitiboen ikuspegi nagusiaren arabera, prozesu psikologikoak ulertzeko, giza garun indibidualei erreparatu behar zaie; izan ere, gizakiak bere zentzumenen bidez informazioa jaso eta prozesatu egiten du, eta munduaren errepresentazio bat gelditzen da egituratuta haren garunean. Zientzia kognitiboan ohikoa da gure garunaren funtzionamendua ordenagailuen funtzionamenduaren metaforaren bidez azaltzea. Gure garunak ordenagailuek egiten duten moduan informazioa jaso, sinboloak manipulatu, informazioa biltegitatu, sailkatu eta abar egiten dituela esaten da zientzia kognitiboaren ikuspegi nagusitik, eta ohikoa da metafora hori eta garuneko prozesuak azaltzeko “hizkuntza informatikoa” erabiltzea. Hori dela eta, giza psikologia ulertzeko, norbanakoarengan jarri behar da fokua, eta ikerketa tekniken bidez norbanakoen erantzunak jaso eta interpretatu behar dira. Fenomeno soziologikoak hortik at geratzen dira, beste jakintza-eremu batean landu beharreko zerbait balira bezala hartzen dira, eta, testuinguru sozialak giza psikologian eragina izan dezakeela onartu arren, bereizi daitezkeen bi arlo balira bezala aztertzen dira. Ikuspegi kritikoaren posiziotik, giza gogoaren analisisa (edo ingelesezko *mind* delakoaren analisisa) ezin da bereizi prozesu sozialen azterketatik. Izan ere, norbanakoaren gogo (ingelesezko *individual mind* deiturikoa) beti mundu sozialaren barruan ulertu beharreko zerbait da. Norbanakoaren garun/gogoak ez ditu *asmatzen* haren hizkuntza, erritual sozialak edo egitura sozialak. Prozesu sozialen baitan kokatzen da, eta haiek baldintzatzen dute. Patroi sozialek gainera, historia bat izaten dute. Hori dela eta, psikologia kritikoaren ikuspegitik, kontzientzia historikoa izatea aldarrikatzen da.

Prozesu psikologikoak aztertzeko, beraz, ez dago ikuspegi bakar bat. Sigmund Kochek (1985), Vygotskyk ere aurretik egin zuen moduan, zalantzan jarri zuen psikologia zientzia bateratu bat zelako “mitoa”, XIX. mendean gailendua. Kochen arabera, denborak erakutsia zuen, ehun urte horietan egindako lanaren bidez, *psikologia* izenburupean egiten ziren ikerketa ugari elkarrekin inolako zerikusirik ez zuten oinarri teoriko eta metodologikoak erabiltzen zituzten lanak zirela (Koch 1985; Vygotsky & Kozulin 1986).

Edozein prozesu psikologiko —elebitasuna eta oro har hizkuntzaren fenomeno, adibidez— oinarri teoriko eta metodologiko ezberdinak hartuz aztertu daitezkeenez, ondorengo atalean beste betaurreko batzuekin begiratu-tuko diogu artikuluan zehar dakargun eztabaidari, elebitasunaren abantailaren inguruko eztabaidari.

4. Elebitasunari buruzko hainbat galdera psikologia kritikoaren ikuspegitik

Esana dugu, aurreko ataletan, badirela elebitasunak abantaila kognitiboak ekartzen dituela ondorioztatzen duten ikerketak eta baita horiekiko zalantzak eta kritikak aurkezten dituzten lanak ere, horien artean batzuk kontzeptualak direnak eta beste batzuk baliozkotasun ekologikoa zalantzan jartzen dutenak. Lan horien oinarrian, aurretik ere esan dugun moduan, psikologia kognitiboan nagusi den ikuspegi indibidualistaren ideia topatzen dugu. Horrek ez du esan nahi testuingurua kontuan hartzen ez dutenik.

Ikerlan horietako batzuetan, elebitasunaren eta gaitasun kognitiboen arteko lotura aztertzean, elebitasuna gauzatzen den testuinguru soziala aipatzen da. Esate baterako, aurretik esan dugun moduan, elebitasunari buruzko ikerketen historian, elebitasuna gaitasun kognitiboak garatzeko oztopo moduan ikusi izan da aurreko mendearen erdialdera arte gutxi gorabehera, eta, horiei erantzuteko egin ziren kritiken artean, ikerketa horietan parte hartzen zuten haurren estatus sozioekonomikoa kontuan hartzearen garrantzia azpimarratzen zen. Argudiatzen zuten adimena neurtzeko probetan haur elebidun horiek lortutako emaitzak lotuta egon zitezkeela bi hizkuntza hitz egitearekin zerikusirik ez zuten beste faktore sozial batzuekin (Phelps & Filippi 2020).

Beste hainbat ikerketatan ere —laborategiko emaitzen baliozkotasun ekologikoa aztertu izan denean, adibidez—, lehenago ere aipatu dugun moduan, garrantzia eman zaio elebitasuna gauzatzen den testuinguru naturalari, eta laborategian ateratako emaitzen berrinterpretazioa ekarri dute ikerketa horiek (Beatty-Martínez *et al.* 2020; Blanco-Elorrieta & Pylkkänen 2018; Blanco-Elorrieta & Pylkkänen 2017; De Bruin *et al.* 2018).

Alde horretatik, elebitasuna eta kognizioa aztertzeko orduan testuinguruak garrantzia duela modu zabalean onartua dago ikerketa horietan. Giza psikologiak eta testuinguruak lotura dutela esatea, hala ere, oso ideia zabalak da, eta ideia horren barruan harreman hori ulertzeko modu asko daude. Giza psikologia ulertzeko bi ikuspegiak, aurreko atalean aipatu direnek, ikertzeko abiapuntu oso ezberdinak eta ikerketa gauzatzeko galdera ezberdinak ekarriko dizkigute. Psikologia kritikoaren ikuspegitik, ikertzen duen subjektua testuinguru soziohistorikoan kokatzeaz gain, ikertzailea bera ere testuinguruan txertatuta ikusten da. Haren galderak, metodoak eta interpretazioak testuinguru zehatz batean egiten direla ulertzen da, eta, ikertzailea errealitate objektibo baten neurketa egiten ari den eta testuingururik ez duen pertsona bat balitz bezala hartu ordez, errealitate zehatz bat eraikitzen ari den pertsona bat balitz bezala aztertuta eta fokua ikertzailearen begiradaren jarrita, galdera berriak zabaltzen zaizkigu ikergaiaren inguruan.

Artikuluaren zehar azertu dugun eztabaidan, elebitasunaren abantailaren eztabaidan, alegia, giza psikologiaren irudi konputazionala jasotzen dugu, non pertsonak (elebidunak) garunean bi hizkuntza dauzkan *almazenatuta*. Batetik bestera aldatzeko, bata edo bestea *inhibitu* behar du. Bi “kode” izango ditu garunean “gordeta”, eta, estimulu batzuen edo besteen arabera (laborategikoak edo naturalak), “kode” batetik bestera aldatuko da.

Burura etortzen zaigun lehen galdera da modu horretan irudikatzen dugun pertsona elebiduna gure garai soziohistorikoaren produktu bat ez ote den. Pertsonok hizkuntzak “kode” gisan “gordeta” dauzkagu garunean edo ideia hori sozialki eraikitako eta onartutako ideia bat da? Giza adimen indibiduala garai soziohistorikoaren partikularitatearen produktutzat badaukagu, pentsa dezakegu ikertzailearen galderetan eta hark onartutzat jotako ideietan garai hori islatzen duten ideiak egongo direla.

Gizakiaren garunean hizkuntzak (bat, bi, edo gehiago) “pakete” edo “kode” baten moduan irudikatzea, zeinak inhibitu egin daitezkeen bat edo bestea erabili behar denean, hizkuntzaz hitz egiteko modu bat da; ikuspegi bat islatzen du, giza garunari eta hizkuntzari buruzko ikuspegi bat. Hizkuntzak horrela irudikatzen baditugu, zentzuzkoa da garunaren kontrol- eta inhibizio-mekanismoekiko loturak aztertzea. Hizkuntzak “kodeak” direla

esatea, ordea, metafora bat da. Eta hizkuntzak gure garunean gordetzen diren “kodetzat” hartuz gauzatzen diren ikerlanak metafora zehatz horrek gidatutako galderen erantzunak bilatzen saiatzen dira (Jansen *et al.* 2021). Baina bada hizkuntzak aztertzeko beste modurik ere. Hizkuntzak prozesu sozialak gauzatzeko baliabide semiotiko jarraitutzat hartuko bagenu, ez dugu zertan pentsatu hizkuntza bat erabiltzeko beste “kodea” inhibititu behar denik. Psikologia diskurtsiboaren eremuan azpimarratzen denez, oinarrizkoa da ikertzaileen praktika diskurtsiboei erreparatzea. Izan ere, ikuspegi horretatik, ikertzaileak ez du alde aurretik “hor” zegoen ikergai objektibo bat deskribatzen; alderantziz, ikertzailearen diskurtsoak eraikitzen du deskribatzen duen ikergaia. Ikertzailearen diskurtsoa, alde horretatik, aurretik dago; deskribatzen duen munduaren osagai bat da (Edwards 1997). Ondorioz, hizkuntzei buruz ditugun ideiek gure galderak baldintzatuko dituzte.

Gizakiok hizkuntzei buruz pentsatu, hitz egin eta eztabaidatzen dugu, eta, hala, konstruktuko ideologikoak dira.

Haurrek, hazten doazen heinean, hizkuntza(k) (hitzak, gramatika...) jasotzeaz gain, hizkuntza horrekiko kontzientzia edo oharmena ere garatzen dute (ingelesez *language awareness* kontzeptua erabiltzen da oharmen horri buruzko ikerketetan). Baina hizkuntza horrekiko edo horiekiko oharmena ez da haurrak bere garapenean modu natural eta neutroan egiten duen prozesu psikologiko unibertsal bat. Alderantziz, hizkuntza bat hitz egiten ari dela jabetzen da testuinguru zehatz batean.

Prozesu hori, beraz, garai bakoitzean eta leku bakoitzean modu batean edo bestean gauzatuko da. Billigek, adibidez, nazionalismoaren etorreratik aurrera nagusitu diren hizkuntz(ar)ekiko ideien eta nazionalismoaren aurretik egon zitezkeen ideien arteko ezberdintasunaz hitz egiten du:

Humans might have spoken from the dawn of history, with mutually unintelligible ways of talking being developed in different places, but this does not mean that people have thought of themselves as speaking ‘a language’. The concept of ‘a language’ –at least in the sense which appears so banally obvious to ‘us’ –may itself be an invented permanence, developed during the age of the nation-state. (Billig 1995: 30)

(Gizakiek historiaren hastapenetatik hitz egin zezaketen, lekuan lekukoak eta beste toki batzuetan ulergaitzak ziren hizkerak garatu zituzten. Horrek ez du esan nahi, ordea, jendeak hizkuntza bateko hitzun moduan pentsatu duenik. *Hizkuntza* kontzeptua –guretzat hain arrunt eta agerikoa iruditzen zaigun zentzuan, behintzat– estatu-nazioen garaian garatutako asmakizuna izan daiteke). (Billig 1995: 30). [Egileak itzulia]

Nazio-estatuen garaiak hizkuntzen arteko sailkapen zehatz bat nagusitzea ekarri du; hain justu, zeintzuk sartu daitezkeen “hizkuntza” kategorian eta zeintzuk ez (dialektoak, adibidez). Haugenek, esate baterako (1966), hizkuntzen sailkapenak egiteko orduan irizpide “linguistikoekin” zerikusirik ez zuten irizpideak aipatu zituen (Haugen 1966). Hizkuntzen ideologiaren ikerlarien lanetan, maiz aztertu izan da hizkuntzaren eta nazioaren arteko lotura ideologikoa. Hizkuntzaz gaur egun dugun kontzeptua historiako garai zehatz batekin erlazionaturik dagoela argudiatu izan da (Woolard 1998).

Aurretik esan dugun moduan, haurrek beren testuinguruan hizkuntzen oharmena garatzen doazenean, oharmen hori ez da *kode* zehatzaren fonologiara edo gramatikara soilik mugatzen; hizkuntza horiei buruzko ideiak jasotzen dituzte: zein den hizkuntza bat eta zein ez; non eta noiz hitz egin behar den hizkuntza bat eta noiz ez den hitz egin behar. Hizkuntzen arteko hierarkien ideiak ere jasotzen dituzte. Hizkuntzei buruzko diskurtsoak jasotzen dituzte.

Hori dela eta, hizkuntzei buruz ari bagara, ideologiei buruz ari gara (Schieffelin *et al.* 1998). Hizkuntzei buruzko ideologiak daude, eta, gizakiok ideologia horien itsasoan murgilduta hazten garenez, gure testuinguru soziohistorikoko ideia partikularrek baldintzatzen dute gure psikologia. Giza pentsamenduaren eta kognizioaren jatorria testuinguru sozialean kokatzen da ikuspegi horretatik (Moscovici 1984), eta, beraz, giza psikologia aztertzeke orduan testuinguru ideologikoaren analisisa oinarritzko bihurtzen da.

Elebitasunaren prozesu psikologikoa aztertu nahi duen ikertzaileak psikologiaren ikuspegi historiko hori hartzea gizakiaren egoera mentala eta mundu-ikuskerara zirkunstantzia historiko batzuek baldintzatutakoak direla

onartzea baino haratago doan zerbait da. Esaten ari garen moduan, psikologiaren izaera historikoaren oharrena psikologiari, diziplinari berari aplikatu beharreko zerbait da (Gergen 1997). Ikertzailea bera bere buruarekiko erreflexibo izatea eta bere begirada zehatzaz gogoeta egitea oinarrizko bihurtzen da ikuspegi horretatik (Gergen & Graumann 1996).

Psikologiaren ikuspegi historikoaren begirada bereganatzean, elebitasunaren abantailen eztabaidarako galdera berriak egingo ditu ikertzaileak. Hona begirada horretatik egindako bi galdera potolo: ba ote du zentzurik elebitasuna muga zehatzak dituzten bi kode linguistiko moduan aztertzeak (Heller 2007)?, eta, erantzun unibertsalak topatu al ditzakegu elebitasuna eta gizakiaren bestelako gaitasun soziokognitiboak aztertzean oro har?

Giza psikologiaren jatorri sozialaren ikuspegia erabiltzen duten autoreen artean, Vygotskyren lanek oihartzun handia izan dute azken urteotan. Gizakiaren maila altuko gaitasun kognitiboen garapenean hizkuntza bezalako “tresna” edo “baliabide” kulturalen garrantzia azpimarratu dute haren jarraitzaileek. Gizakiaren maila altuko gaitasun kognitiboen jatorri sozialak eta funtzio kognitibo horien garapenean erabiltzen diren tresna semiotikoek zentralitatea hartzen dute autore horien lanetan (Wertsch 1985). Vygotskyk zioen pertsonen psikologiaren garapenean aldaketa kualitatiboak gertatzen direla jatorri soziala duten tresna edo baliabide kognitiboak bereganatzean (Vygotsky 1978). Ikuspegi horretatik, beraz, elebitasunak abantaila kognitiboak ekar ditzakeelako ideia ere ildo horretan ulertu daiteke. Baliabide semiotiko horiek “blokeka” (hizkuntzak sistema mugatu moduan ulertuta) edo modu jarraituan ulertu behar ote diren da gakoa. Vygotskyren psikologia sozio-historikoaren eta psikologia kognitiboaren arteko ikuspegiak bateraezinak diren edo zubiak eraiki daitezkeen ere galdera garrantzitsua da (Frawley 2013).

Psikologia kognitiboaren eta historikoaren arteko zubiak eraikitzen saiatzen bagara, pentsa dezakegu kritika kontzeptualetan *elebitasun* kontzeptuaren inguruan agertu diren galdera batzuek lotura izan dezaketela aipatzen ari garen honekin guztiarekin. Esate baterako, aipatu izan da bi hizkuntzaren ezagutza- eta erabilera-mailak zerikusia izan dezakeela pertsonak elebidun-kategoria berean sailkatzeko, eta ikerketa batzuetan defendatu da hiz-

kuntzak ondo jakiteak abantaila kognitiboak ekar ditzakeela baina hola-hola jakiteak ez duela ekartzen elebarrerekiko abantailarik (Singh & Mishra 2012). Hizkuntzak, bereizirik ikusi beharrean, pertsonak baliabide semiotikoak oro har bereganatzeak ekar ditzakeen abantaila kognitiboak balira bezala har daitezke emaitza horiek.

Esaten ari garen guztia euskararekin lotutako hainbat adibide zehatzekin argitzeko, galdera bat izango litzateke, adibidez, euskalkiak ere “kodetzat” jo behar diren edo ez. Euskalkiak ezin badira “kodetzat” jo, zentzurik ote du zenbait hizkuntzaren arteko elebitasunak kontsideratzeak? Adibidez, elebitasunaren abantaila kognitiboak aztertzeke parte-hartzaileen artean sartu ote daitezkeen norvegiera eta suediera hitz egiten dituzten pertsona elebidunak edota katalana eta espainiera hitz egiten dituztenak. Hizkuntzen sailkapena aurretik aipatu dugun moduan ez bada irizpide linguistiko soil-etara mugatzen, zeren arabera jarri ote daiteke abantaila kognitiboak sortzen ote diren jakiteko muga hiztun elebidunak aukeratzean? Gure garunak “blokeka” ulertzen ote ditu Vygotskyk aipatzen dituen jauzi kualitatiboak egiteko bereganatzen dituen baliabide semiotikoak? Hizkuntzak diren edo ez garaiko ideologiaren arabera erabakitzen bada ere, gure garunean, gaur egun ditugun ideia horiek eragina izango ote dute batean “kode” moduan prozesatzeko? Nola azaldu euskararen testuinguruan maiz gertatzen diren hainbat fenomeno? Esate baterako, euskarazko hitzak erabiliz erdal egitura gramatikalen erabilpena egiten denean zein “kode” ote da une horretan garuna erabiltzen ari dena?

Laborategiko esperimntuen emaitzak testuinguru elebidun naturaletara zabaltzean ikertzaileek topatzen dituzten mugak ere (Blanco-Elorrieta & Pylkkänen 2018) psikologiaren ikuspegi historikoaren begiradatik aztertzean ate berriak irekitzen dira. Alderagarriak ote dira laborategian erabiltzen diren hainbat proba egiteko garunean gertatzen diren “inhibitze” fenomenoak eta baliabide semiotikoen erabilera sozialean garunean gertatuko diren fenomenoak? Laborategian ikertzaileek jarritako arau batzuen arabera eta pantaila baten ezkerrean edo eskuinaldean agertzen den kolorearen arabera pertsona batek ezker edo eskuinean dituen botoiak zapaltzean, garunean gertatuko diren prozesuak konpara ote daitezke intrintsekoki prozesu sozialak diren hizkuntz fenomenoekin?

Testuinguru naturalean hizkuntz aldaketak (“kode” moduan ulertuta) botoi ezberdinak zapaltzeak behar dituen funtzio exekutibo berak izan ditzakeela pentsatzeak mugak izan ditzake. Horrekin ez dugu esan nahi bi aktibitateetan hainbat mekanismo neuronal antzekoak izan daitezkeenik, baina, hizkuntzak beren testuinguru ideologikoan kokatutako prozesu eta aktibitate sozialtzat jotzen baditugu, ohartzen gara pertsona batek baliabide semiotiko zehatz batzuk erabiltzea edo ez erabiltzea aukeratzean hainbat faktore sozial eragiten ari direla, laborategian botoi koloredun bat aukeratzean gertatzen ez direnak, eta faktore horiek pertsonaren garapen kognitiboen eragina izan dezaketen faktoreak direla. Adibidez, euskaldun bat denda batera sartzean ohartzen bada dendariak euskaraz ez dakiela eta elkar ulertzeko modua hizkuntzaz aldatzea dela, hainbat aukera izango ditu pertsona euskaldun horrek. Aukera horien artean, erdar(et)ara pasako lirakekeen bi pertsonaren garunean gertatu dena ere ezingo genuke sartu zaku berean. Hizkuntzaren erabilera edo baliabide semiotikoen erabilera, izan ere, testuinguru zehatz batean pertsonak hartzen duten posizio erretoriko bat da. Pertsona bakoitzak, bere testuinguru ideologikoan gertatu dituen hizkuntzekiko ideien arabera, pentsamendu oso ezberdinak izango ditu. Kanpo-begiradatik erantzuna berbera izan arren (erdara erabiltzea), zaila da pentsatzea pertsona bakoitzak bere barnean izan dituen pentsamenduak, argudio eta kontra-argudioetan oinarritutakoak (Billig 1987), prozesu psikologiko berberak eta gaitasun kognitibo berberak elika ditzakeela.

Hori dela eta, galdera da ea elebitasunaren fenomenoaz aztertzean erabiltzen diren oinarritzko ideiak egokiak ote diren edo ez, ea beste begirada batek fenomenoaz ulertzen lagun diezagukeen edo ez. Azken batean, oinarri-oinarrian dagoen galdera da ea benetan egokia ote den edo ez garunean elebitasunaren fenomenoaz aztertzea prozesu psikologiko unibertsalen bila. Maila altuko gaitasun kognitiboen garapena ulertzeko faktore bakarraren ikerketaren mugek eta haren azalpenen bilaketaren mugek “argazki osoa” ulertzeko zekarten ezintasuna aipatu zuen Vygotskyk. Giza psikologiaren garapena ulertzeko, hark zioenez, ezinbestekoa zen dimentsio ugari kontuan hartzea, eta oinarritzko gaitasun kognitiboen eta maila altuko gaitasun kognitiboen bereizketa azpimarratu zuen (Vygotsky 1978). Jatorri soziala duten

maila altuko gaitasun kognitiboen eta oinarrizkoak diren bestelako gaitasun kognitiboen ikerketak gauzatzeko, baliagarriak zaizkigu gaurko garaian era bateko eta besteko diziplinek bideratzen dituzten ikerketak. Haien arteko zubiak lantzea, elebitasunaren eta halako fenomenoen ikerketan, lagungarri izan daiteke galdera eta erantzun berriak izateko.

5. Giza psikologia eta euskal soziolinguistika

Artikuluan zehar aztertzen ari garen eztabaida (elebitasunaren abantailaren gainekoa) eta harekin lotuta aipatu dugun kontrobertsia (giza psikologiaren ikuspegi ezberdinen artekoa) ez dira zientzia kognitiboen eta psikologiaren arloetan interesa duten gaiak bakarrik: eztabaida horien azterketak gure bizitzaren esparru askotan hartzen du garrantzia. Askotan oharkabean bada ere, hainbat gairekiko hartzen ditugun posizioek eta erabakiek, implizituki, giza psikologia ulertzeko begirada bat edo beste izaten dute abiapuntuan, eta artikulu zehar azpimarratu nahi dugun moduan, hizkuntzekin erlazonatutako ikerketen muinean giza psikologia ulertzeko begirada zehatz batekin egiten dugu topo.

Renoko Unibertsitateko irakasle eta ikerlari Larraitx Ariznabarretak argudiatzen du, *Notes on Basque Culture* (2019) liburuan, euskal soziolinguistikaren modeloa hainbat printzipioen gainean egituratzen dela. Printzipio horien artean, hizkuntzarekiko jarrera positiboaren gaia aipatzen du:

In lieu of full linguistic proficiency, the mere positive attitude towards the language, and the functional use of some basic, modest structures is deemed enough by most. Significantly, the regional administration's campaign to encourage the use of Basque among non-speakers in 2008 literally stated: "A little bit means a lot". (Ariznabarreta 2019: 95)

(Gaitasun linguistiko osoaren ordez, hizkuntzarekiko jarrera positibo hutsa eta oinarrizko egitura xume batzuen erabilera funtzionala nahikotzat jotzen dituzte gehienek. Esanguratsua da Administrazioak euskararen erabilera bultzatzeko 2008an egindako kanpainaren leloa "Pixka bat es mucho" izatea). (Ariznabarreta 2019: 95). [Egileak itzulua]

Ariznabarretak argudiatzen du jarreretan oinarritutako ikuspegi horretan norbanakoaren motibazioak zentralitatea hartzen duela, eta esaten du norbanakoaren jarreraren oinarrian dauden motibazioak barne-indar psikologikoen moduan hartzen direla. Alde horretatik, norbanakoa testuinguru soziohistorikotik eta, beraz, ideologikotik bereizia ikusten da. Giza psikologiaren ikuspegi indibidualistaren begirada izango litzateke hori. Gaia modu horretan aztertzeak hainbat galdera jartzen ditu mahai gainean, euskal soziolinguistikian maiz agertzen direnak. Funtsean errepikatzen den galdera da ea zein izango ote den pertsonak euskara ikasi edo erabiltzera eramango dituen indar akuilagarria.

Fenomeno linguistikoa aztertzeko begirada horretan, planteamendutik at gelditzen dira hizkuntz ideologiak eta harekin lotutako giza psikologiaren jatorri soziala. Psikologia kritikoaren eremuan egin diren ekarpenak interesgarriak izan daitezke gure eguneroko bizitzan euskararekin lotutako kezken inguruan hausnarketa egiteko. Hizkuntza ondare moduan kontzeptualizatzen da askotan. Hizkuntza testuinguru soziohistorikotik bereizita ikusten badugu eta ideia horri helduz pertsonen psikologiaren ikuspegi indibidualista hartzen badugu, hizkuntza edo baliabide semiotikoak erauzi egiten ditugu beren errealitate partikularretik. Abstrakzio bihurtzen ditugu. Ba al da testuinguru sozialik gabeko hizkuntzarik? Hizkuntza-ideologietan kokatu gabeko hizkuntzarik?

Elebitasunaren gaiak hezkuntza arautuaren esparruan ematen du zeresan handia. Aurreko ataletan aipatu dugun hizkuntz oharmenaren kontzeptua askotan agertzen da hezkuntzarekin lotutako ikerketetan. Hezkuntza-eredu eleaniztunarekin lotutako hainbat lanetan, haur elebidun edo eleaniztunetan hizkuntz oharmenaren prozesua nola garatzen den aztertzen da (Arnberg & Arnberg 1992). Gaurko munduan, nazio-estatuak hezkuntzan hizkuntza-aniztasuna nola jorratzen duten ere ikergai garrantzitsua da (Liddicoat & Taylor-Leach 2015). Ikerketa horiek guztiak gaurkotasun handiko gaiak dira euskararen testuinguruan. Euskarak hezkuntza arautuan duen ibilbidean etengabeko kezka izan da eta da zer modutan jorratu behar den hizkuntza-aniztasuna. Testuinguru linguistiko ezberdinetatik datozen haurrak euskara zer modutan barneratuko duten (murgiltze-ereduan edo modu bereizian), zer adinetan den egokiena beste hizkuntza batzuekin ha-

rremanetan hastea, nola lortu hizkuntza jakin baten erabilera testuinguru jakin batzuetan... horiek denak eztabaidagaiak dira gaur egun.

Galdera horiei guztiei erantzuteko, jakintza-eremu batetik baino gehiagotatik jasotzen ari garen informazioa baliagarria izan daiteke. Elebitasunaren abantaila kognitiboaren eztabaidak bete-betean ukitzen du, hain justu, hezkuntzaren gaia. Askotan jakintzat ematen diren hainbat “egia” zalantzan jartzen baitira ikerketa horien ur sakonetan murgiltzen garenean. “Zertarako/zergatik nahi ditugu haur/pertsona elebidunak (edo eleaniztunak)?”: oinarriko galdera honen modukoak azaleratzen dira berehala, eta, erantzunak errazak zirelakoan, galdera sorta batek jarraitzen dio lehen galdera horri.

6. Azken hitzak

Elebitasuna eta baita eleaniztasuna ere sarritan erabiltzen diren kontzeptuak dira, eta, asko zabaltzen diren kontzeptuekin maiz gertatu ohi den moduan, joera izaten dugu pentsatzeko erabiltzean azalpenik behar ez duten kontzeptuak direla. Artikulu honetan, ordea, elebitasunaren gaiaren konplexutasuna pixka bat ikusarazten saiatu gara, jakintza-arloetan gaiari buruz egin diren hainbat hausnarketa bateratuz.

Zientzia kognitiboetan azken urteotan izan den eztabaida garrantzitsu bati jarraitu diogu: elebitasunaren abantailaren eztabaidari, hain zuzen ere. Aipatu dugun moduan, elebidun izateak pertsonari abantaila kognitiboak ekartzen ote dizkion da kontrobertsia zientifiko horren muinean dagoen galdera. Eztabaida horretan, hainbat ikerlarik elebitasunaren abantailaren hipotesiari babesa ematen diote, eta beste batzuek zalantzan jarri edo ukatu egiten dute elebitasunaren abantaila hori. Metodo zientifiko “egia objektiboak” bilatzeko erabili beharreko metodotzat hartuko bagenu, eztabaida horretan laborategiko teknikak finduz eta zehatzuz elebitasunaren inguruko erantzunetara iristen saiatuko ginateke. Baina, horren ordez, nahiago izan dugu zientziaren erretorikara gerturatu, eta giza psikologiaren ikerketen oinarrian dagoen kontrobertsia historikoa hizkuntzaren eta elebitasunaren azterketara ekarri dugu.

Iragan mendearen erdialdetik aurrera, “berpiztea” izan du erretorikak, greziar klasikoaren garaietan garrantzi handia izandako diziplinak. *Rhetorical Turn* izeneko liburuaren hitzaurrean aipatzen den moduan, “ezin dugu erretorikatik ihes egin” (Simons 1990). Ikerketa mota guztietan topatzen dugu erretorika. Erretorikaren berpizte horrek agerian utzi du zientzia mota guztiak testuinguru sozioideologiko jakin batean garatu direla eta garatzen direla gaur ere eta horrek zientziaren objektibotasunaren ideiatik urrundu gaitu (Simons 1990).

Bide horrek eraman gaitu psikologia kognitiboan nagusi den giza psikologiaren ideia aztertzerara eta baita psikologia kritikoa deritzon ikuspegitik erabiltzen den giza psikologiaren ideiak aztertzerara ere. Gizakiaren prozesu psikologikoak eta gaitasun kognitiboak maila indibidualeko fenomenotzat hartu behar diren edo testuinguru soziohistorikoaren produktutzat hartu behar diren da bi ikuspegi arteko ezberdintasun nagusia. Hartzen den abiapuntuak ikerketaren bidea baldintzatuko du: erabiliko diren metodoak, aterako diren emaitzak eta emaitzen interpretazioa. Abiapuntu bakoitza posizio erretoriko bat da, ikerzaileak testuinguru ideologiko sozial zehatz honetan hartzen duen posizioa.

Psikologia kritikoa ikuspegi hartzean, errealitate objektiboak eta egia objektiboak ukatzen diren pentsamendu postmoderno horren ikuspuntutik, deslegitimatatu egiten dira metanarratibak eta pentsamendu-sistema globalak. Ez dago oinarrikerik errealitate objektibo eta unibertsal bat defendatzeko. Ez dago interpretaziorik gabeko daturik, eta, beraz, ezagutza mota guztiak testuinguru soziohistoriko zehatz batean osatutako interpretazioak dira.

Ikuspegi postmoderno, erretoriko edo konstrukzionista horrek gure hitzak hausnartzera eramaten gaitu. Eta, elebitasunaren abantailak (edo abantailarik ezak) aztertzeko psikologia kognitiboaren oinarrikerikoa ideia onartuak kritikatzeko, ez gara “egia objektibo” batera iritsi. Testuinguruan kokatutako pertsonen prozesu psikologikoak ingurune sozialaren produktutzat jotzea, eta psikologia Gergenek proposatu zuen moduan historiatic bereizezina den jakintza-eremu bat balitz bezala hartzea, gure garaietan arrotza ez den posizio erretoriko bat da. Ikuspegi hori definitzeko *postmoderno* hitza erabili arren, ez dugu ezer berririk esaten, eta *modernitatean* eta baita lehenagotik ere, mendeetan zehar luzatzen ari den kontrobertsia ideologiko ba-

tean posizioa hartu dugu, besterik gabe. Ideiek beren bidea egiten dute, zabaldu, indartu eta ahultzen dira, eta gaur egun (zientzia sozialetan nagusiki) indar hartzen ari den ikuspegi *postmoderno* honek indar pixka bat hartu izanaren erakusle da gure posizioa gai honetan. Ideiek edo ideologiek indar hartzea gauza bat da, baina “egia” izatea, beste bat.

Horregatik, elebitasuna aztertzeko posizio erretorikoaren jakitun izateak eta gogoeta egiteak etenik ez duen eztabaida batean sartzen gaitu. Ikuspegi hori hartu duten autoreek azaleratu dute berorren arazoa: nola salatu injustizia sozialak, alde bateko eta besteko argudioak erretorikoki eman badaitezke eta bat ez bada bestea baino “egiagoa”?; nola, *injustizia* kontzeptua bera kontzeptu erretoriko bat baldin bada? Gai honen inguruko hausnarketek hainbat autoreren argudioetara eta pentsamenduetara garamatzate, eta emaitza bakar batera iristeko zailtasunak gehitzen zaizkigu (Billig & Simons 1994).

Elebitasunaren inguruko hausnarketa honetatik, gu ere ez gara, noski, emaitza bakar batera iritsi. Ez dugu egiarik aurkitu. Baina egia ez aurkitzea ez da oztopo gaiaren inguruko eztabaidaren hariari eutsi eta ekarpena egiten saiatzeko. Elebitasunak abantaila kognitiborik ekartzen duen edo ez? Ezin diogu erantzun bakar bat eman galdera honi. Baina erantzun baino galdera gehiago ekarri dizkigun ariketa honek puntu asko erakutsi dizkigu elebitasunaren inguruko eztabaidan txertatzeko. Puntu horietatik tiraka galdera gehiago aterako dira. Eta, etengabeko prozesu horretan, galderaz galdera egingo dugu bidea, elebitasunaren eztabaidan sakonduz, hau da, euskaldunon eguneroko bizitzan hainbeste eragin duen eztabaidan sakonduz. Jakintza-arloen arteko elkarlana inoiz baino gehiago aipatzen den garai hauetan eta paradoxikoki haien arteko mugak inoiz baino zorrotzago markatuak ikusten ditugun garai hauetan, uste dugu diziplinen arteko paretak haustek bidegurutze berriak ekarriko dizkigula. Bidegurutze bakoitzean hartzen dugun noranzkoak eraikiko du gure errealitate linguistikoa.

Bibliografia

ALLADI, Suvarna, BAK, Thomas H., DUGGIRALA, Vasanta, SURAMPUDI, Bapiraju, SHAILAJA, Mekala, SHUKIA, Anuj K., CHAUDURI, Jaydip R., KAUL, Subhash (2013).

«Bilingualism delays age at onset of dementia, independent of education and immigration status», *Neurology* 81 (22) (2013): 1938-1944.

ANTONIOU, Mark (2019). «The advantages of bilingualism debate», *Annual Review of Linguistics* 5 (2019): 1.1-1.21.

———, LIANG, Eric, ETTLINGER, Mark, WONG, Patrick C. M. (2015). «The bilingual advantage in phonetic learning», *Bilingualism: Language and Cognition* 18 (2015): 683-695.

ARIZNABARRETA, Larraitz (2019). *Notes on basque culture: The Aftermath of Epics*. Uruguay: Biblioteca Euskal Erria. Universidad CLAEH.

ARNBERG, Lenore N., ARNBERG, Peter W. (1992). «Language awareness and language separation», *Cognitive Processing in Bilinguals* 83 (1992): 475-500.

ARSENIAN, Seth (1937). *Bilingualism and mental development*. NY, USA: AMS Press.

BARAC, Raluca, BIALYSTOK, Ellen, CASTRO, Dina C., SÁNCHEZ, Marta (2014). «The cognitive development of young dual language learners: A critical review», *Early Child Research Quarterly* 29 (2014): 699-714.

BEATTY-MARTÍNEZ, Anne L., NAVARRO-TORRES, Christian A., DUSSIAS, Paola E., BAJO, María T., GUZZARDO, Rosa E., KROLL, Judith F. (2020). «Interactional context mediates the consequences of bilingualism for language and cognition», *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition* 46 (6) (2020): 1022-1047.

BIALYSTOK, Ellen (2021). «Bilingualism: Pathway to cognitive reserve», *Trends in cognitive sciences* 25 (5) (2021): 355-364.

———, CRAIK, Fergus I. M., FREEDMAN, Morris (2007). «Bilingualism as a protection against the onset of symptoms of dementia», *Neuropsychologia* 45 (2) (2007): 459-464.

———, CRAIK, Fergus I. M., KLEIN, Raymond, VISWANATHAN, Mythili (2004). «Bilingualism, aging, and cognitive control: Evidence from the Simon task», *Psychology and Aging* 19 (2004): 290-303.

———, MARTIN, Michelle M. (2004). «Attention and inhibition in bilingual children: Evidence from the dimensional change card sort task», *Developmental Science* 7 (2004): 325-339.

BILLIG, Michael (1987). *Arguing and thinking. A rhetorical approach to social psychology*. Great Britain: Maison des Sciences de l'Homme and Cambridge University Press.

———, (1995). *Banal nationalism*. London: SAGE Publications.

———, (2008). *The hidden roots of critical psychology*. London: SAGE Publications.

———, SIMONS, Herbert W. (1994). «Introduction», in *After postmodernism*. London: SAGE Publications: 1-11.

BLANCO-ELORRIETA, Esti, PYLKKÄNEN, Liina (2017). «Bilingual language switching in the lab vs in the wild: The spatio-temporal dynamics of adaptive language control», *Journal of Neuroscience* 37 (2017): 9.022-9.036.

———, (2018). «Ecological validity in bilingualism research and the bilingual advantage», *Trends in Cognitive Sciences* 22 (12) (2018): 1.117-1.126.

BOSCH, Laura, SEBASTIÁN-GALLÉS, Núria (2001). «Evidence of early language discrimination abilities in infants from bilingual environments», *Infancy* 2(1) (2001): 29-49.

BYERS-HEINLEIN, Krista, & LEW-WILLIAMS, Casey (2013). «Bilingualism in the early years: What the science says», *Learning Landscapes* 7 (1) (2013): 95-112.

CALVO, Noelia, GARCÍA, Adolfo M., MANOILOFF, Laura, IBÁÑEZ, Agustín (2016). «Bilingualism and cognitive reserve: a critical overview and a plea for methodological innovations», *Frontiers in aging neuroscience* 7 (249) (2016): 1-17.

COSTA, Albert, HERNÁNDEZ, Mireia, COSTA-FAIDELLA, Jordi, SEBASTIÁN-GALLÉS, Núria (2009). «On the bilingual advantage in conflict processing: Now you see it, now you don't», *Cognition* 113 (2009): 135-149.

CRAIK, Fergus I.M., BIALYSTOK, Ellen, FREEDMAN, Morris (2010). «Delaying the onset of Alzheimer disease», *Neurology* 75 (19) (2010): 1.726-1.729.

CUMMINS, James (1978). «Bilingualism and the development of metalinguistic awareness», *Journal of Cross-Cultural Psychology* 9 (1978): 131-149.

DARCY, Natalie T. (1953). «A review of the literature on the effects of bilingualism upon the measurement of intelligence», *The Journal of Genetic Psychology* 82 (1953): 21-57.

DE BRUIN, Angela (2019). «Not all bilinguals are the same: A call for more detailed assessments and descriptions of bilingual experiences», *Behavioral Sciences* 9 (3) (2019): 33.

———, CARREIRAS, Manuel, DUÑABEITIA, Jon A. (2017). «The BEST dataset of language proficiency», *Frontiers in Psychology* 8 (2017): 522.

———, DELLA SALA, Sergio (2019). «Publication biases and the decline effect», in *The handbook of the neuroscience of multilingualism*. USA: John Wiley & Sons Ltd: 736-753.

———, SAMUEL, Arthur G., DUÑABEITIA, Jon A. (2018). «Voluntary language switching: When and why do bilinguals switch between their languages?», *Journal of Memory and Language* 103 (2018): 28-43.

DIAMOND, Adele (2013). «Executive functions», *Annual Review of Psychology* 64 (2013): 135-168.

DONNELLY, Seamus, BROOKS, Patricia J., HOMER, Bruce D. (2019). «Is there a bilingual advantage on interference-control tasks? A multiverse meta-analysis of global reaction time and interference cost», *Psychonomic Bulletin & Review* 26 (2019): 1.122-1.147.

EDWARDS, Derek (1997). *Discourse and cognition*. London: SAGE Publications.

FRAWLEY, William (2013). *Vygotsky and cognitive science. Language and the unification of the social and computational mind*. London: Harvard University Press.

GERGEN, Kenneth J. (1973). «Social psychology as history», *Journal of Personality and Social Psychology* 26 (2) (1973): 309-320.

———, (1997). «Social psychology as social construction: The emerging vision», in *The message of social psychology*. Oxford: Blackwell: 113-128.

———, GRAUMANN, Carl F. (1996). «Psychological discourse in historical context: An introduction», in *Historical dimensions of psychological discourse*. Cambridge: Cambridge university press: 1-13.

GODOW, Rew A. (1976). «Social psychology as both science and history», *Personality and Social Psychology Bulletin* 2 (1976): 421-427.

GOODENOUGH, Florence L. (1926). «Racial differences in the intelligence of school children», *Journal of Experimental Psychology* 9 (1926): 388-397.

GOTTLIEB, Avi (1977). «Social psychology as history or science: An addendum», *Personality and Social Psychology Bulletin* 3 (1977): 207-210.

GRAHAM, Virginia T. (1926). «The intelligence of jewish and italian children in the habit clinics of the massachusetts division of mental hygiene», *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 20 (4) (1926): 371-376.

HAUGEN, Einar (1966). «Dialect, language, nation», *American Anthropologist* 68 (4) (1966): 922-935.

HELLER, Monica (2007). «Bilingualism as ideology and practice», in *Bilingualism: A social approach*. London: Palgrave, Macmillan: 1-22.

HILCHEY, Matthew D., KLEIN, Raymond M. (2011). «Are there bilingual advantages on nonlinguistic interference tasks? Implications for the plasticity of executive control processes», *Psychonomic Bulletin & Review* 18 (2011): 625-658.

JAFARI, Zahra, PERANI, Daniela, KOLB, Bryan E., MOHAJERANI, Majid H. (2021). «Bilingual experience and intrinsic functional connectivity in adults, aging, and Alzheimer's disease», *Annals of the New York Academy of Sciences* 1505 (2021): 8-22.

JANSEN, Silke, HIGUERA DEL MORAL, Sonja, BARZEN, Jessica S., REIMANN, Pia, OPOLKA, Markus (2021). *Demystifying Bilingualism. How metaphor guides research towards mythification*. Cham, Switzerland: Palgrave, Macmillan.

JONES, William R., STEWART, William A. C. (1951). «Bilingualism and verbal intelligence», *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology* 4 (1) (1951): 3-8.

KAUSHANSKAYA, Margarita, PRIOR, Anat (2015). «Variability in the effects of bilingualism on cognition: It is not just about cognition, it is also about bilingualism», *Bilingualism: Language and Cognition* 18 (1) (2015): 27-28.

KIM, Sujin, JEON, Seong G., NAM, Yunkwon, KIM, Hyeon, S., YOO, Doo H., MOON, Minho (2019). «Bilingualism for dementia: neurological mechanisms associated with functional and structural changes in the brain», *Frontiers in Neuroscience* 13 (1224) (2019): 1-15.

KOCH, Sigmund (1985). «The nature and limits of psychological knowledge: Lessons of a century qua "science"», in *A century of psychology as science*. USA: American Psychological Association: 75-97.

LEHTONEN, Minna, SOVERI, Anna, LAINE, Aini, JÄRVENPÄÄ, Janica, DE BRUIN, Angela, ANTIFOLK, Jan (2018). «Is bilingualism associated with enhanced executive

functioning in adults? A meta-analytic review», *Psychological Bulletin* 144 (2018): 394-425.

LIDDICOAT, Anthony J., TAYLOR-LEECH, Kerry (2015). «Multilingual education: The role of language ideologies and attitudes», *Current Issues in Language Planning* 16 (1-2) (2015): 1-7.

LIU, Haiqing, WU, Longhuo (2021). «Lifelong bilingualism functions as an alternative intervention for cognitive reserve against Alzheimer's disease», *Frontiers in psychiatry* 12 (696015) (2021): 1-10.

LUK, Gigi, BIALYSTOK, Ellen (2013). «Bilingualism is not a categorical variable: Interaction between language proficiency and usage», *Journal of Cognitive Psychology* 25 (5) (2013): 605-621.

MANUEL, Herschel T. (1935). «A comparison of spanish-speaking and english-speaking children in reading and arithmetic», *Journal of Applied Psychology* 19 (2) (1935): 189-202.

MOSCOVICI, Serge. (1984). «The phenomenon of social representations», in *Social representations*. Cambridge, UK: Cambridge University Press: 3-69.

OSSHER, Lynn, BIALYSTOK, Ellen, CRAIK, Fergus I.M., MURPHY, Kelly J., TROYER, Angela K. (2013). «The effect of bilingualism on amnesic mild cognitive impairment», *The Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences* 68 (1) (2013): 8-12.

PAAP, Kenneth R., GREENBERG, Zachary I. (2013). «There is no coherent evidence for a bilingual advantage in executive processing», *Cognitive Psychology* 66 (2013): 232-258.

———, SAWI, Oliver M., DALIBAR, Chirag, DARROW, Jack, JOHNSON, Hunter A. (2014). «The brain mechanisms underlying the cognitive benefits of bilingualism may be extraordinarily difficult to discover», *AIMS Neuroscience* 1 (3) (2014): 245-256.

PEAL, Elizabeth, LAMBERT, Wallace E. (1962). «The relation of bilingualism to intelligence», *Psychological Monographs: General and Applied* 76 (27) (1962): 1-23.

PHELPS, Jaqueline, FILIPPI, Roberto (2020). «The cognitive benefits and disadvantages of bilingualism across the lifespan and implications for education», in *Educational neuroscience*. UK: Routledge: 389-414.

PRIOR, Anat, GOLLAN, Tamar H. (2011). «Good language-switchers are good task-switchers: Evidence from spanish-english and mandarin-english bilinguals», *Journal of the International Neuropsychological Society* 17(4) (2011): 682-691.

SANCHEZ-AZANZA, Victor A., LÓPEZ-PENADÉS, Raúl, BUIL-LEGAZ, Lucía, AGUILAR-MEDIAVILLA, Eva, ADROVER-ROIG, Daniel (2017). «Is bilingualism losing its advantage? A bibliometric approach», *Plos One* 12(4) (2017). <<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0176151>>

SANDERS, Amy E., HALL, Charles B., KATZ, Mindy J., LIPTON, Richard B. (2012). «Non-native language use and risk of incident dementia in the elderly», *Journal of Alzheimer's disease* 30 (2012): 1-10.

SCHIEFFELIN, Bambi B., WOOLARD, Kathryn A., KROSKRITY, Paul V. (1998). *Language ideologies. Practice and theory*. Oxford: Oxford University Press.

SCHLENKER, Barry R. (1974). «Social psychology and science», *Journal of Personality and Social Psychology* 29 (1) (1974): 1-15.

SIMONS, Herbert W. (1990). *The rhetorical turn*. Chicago: The University of Chicago Press.

SINGH, Niharika, MISHRA, Ramesh K. (2012). «Does language proficiency modulate oculomotor control? Evidence from hindi-english bilinguals», *Bilingualism, Language and Cognition* 15 (4) (2012): 771-781.

SMITH, Frank (1923). «Bilingualism and mental development», *British Journal of Psychology* 13 (1923): 271-282.

TABORI, Andrea A. T., MECH, Emily N., ATAGI, Natsuki (2018). «Exploiting language variation to better understand the cognitive consequences of bilingualism», *Frontiers in Psychology* 9. 10.3389/fpsyg.2018.01686

TAJFEL, Henri. (1981). «Experiments in a vacuum», in *The context of social psychology. A critical assessment*. New York, USA: Academic Press: 69-119.

VALIAN, Virginia (2015). «Bilingualism and cognition: A focus on mechanisms», *Bilingualism: Language and Cognition* 18 (1) (2015): 47-50.

VYGOTSKY, Lev S. (1978). *Mind in society. the development of higher psychological processes*. USA: Harvard University Press.

———, KOZULIN Alex (1986). *Thought and language*. Cambridge: The MIT Press.

WERTSCH, James V. (1985). *Vygotsky and the social formation of mind*. London: Harvard University Press.

WOOLARD, Kathryn A. (1998). «Introduction. Language ideology as a field of inquiry», in *Language ideologies. practice and theory*. Oxford: Oxford University Press: 3-47.

WOUMANS, Evy, SANTENS, Patrick, SIEBEN, Anne, VERSIJPT, Jan, STEVENS, Michaël, DUYCK, Wouter (2015). «Bilingualism delays clinical manifestation of Alzheimer's disease», *Bilingualism: language and cognition* 18 (3) (2015): 568-574.

YOSHIOKA, Joseph G. (1929). «A study of bilingualism», *Journal of Genetic Psychology* 36 (1929): 473-479.

ZAHODNE, Laura B., SCHOFIELD, Peter W., FARRELI, Meagan T., STERN, Yaakov, MANLY, Jennifer J. (2014). «Bilingualism does not alter cognitive decline or dementia risk among spanish-speaking immigrants», *Neuropsychology* 28 (2) (2014): 238-246.